

DOI 10.4467/2543733XSSB.16.002.6244

MARIUSZ MISZTAŁ

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

POLITYCZNA ROLA KOŚCIOŁA PRAWOSŁAWNEGO NA CYPRZE W OKRESIE TURKOKRACJI I NA POCZĄTKU PANOWANIA BRYTYJSKIEGO

Słowa kluczowe: Cypr, Kościół prawosławny, turkokracja, panowanie brytyjskie, arcybiskup, etnarcha, wpływy polityczne

W historiografii dotyczącej Cypru trudno znaleźć naukowe i bezstronne opracowania politycznej roli Kościoła prawosławnego w okresie turkokracji i na początku panowania brytyjskiego, oprócz kilku, głównie hagiograficznych, przyczynków¹. Nieliczne próby krytycznego spojrzenia na ten problem mogą spotykać się z krytyką, często niemerytoryczną, i mogą być nazywane „atakami na Kościół cypryjski”².

Harry Luke, historyk Cypru okresu otomańskiego, a jednocześnie członek brytyjskiej administracji wyspy, zauważył, że biskupi na Cyprze są nie tyle „duchowymi, co politycz-

¹ Ogólne omówienie historii Kościoła cypryjskiego w tym okresie dają: wpływowa *Ιστορία χρονολογική της νήσου Κύπρου* [Chronologiczna historia wyspy Cypr] archimadryty Kyprianosa (Venetia, 1788); opracowanie autorstwa arcybiskupa Aten, Ch. Papadopoulosa, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας (1571–1878)* [Kościół cypryjski w okresie turkokracji (1571–1878)], Ateny 1929; L. Philippou, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας [Kościół cypryjski w turkokracji]*, Nicosia: Kyprilogiki Bibliothiki, 1975; Andreas Mitsides *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας [Kościół cypryjski w okresie turkokracji]*, [w:] *Ιστορία της Κύπρου [Historia Cypru]*, red. Th. Papadopoulos, tom VI, Nicosia 2011, s. 519–823; w języku angielskim J. Hackett, *A History of the Orthodox Church of Cyprus: from the Coming of the Apostles Paul and Barnabas to the Commencement of the British Occupation (A.D. 45 – A.D.)*, London 1901, rozdział IV oraz G. Hill, *History of Cyprus*, t. 4, Cambridge 1952, rozdział VIII i XIV, a w języku polskim M. Miształ, *Historia Cypru*, Kraków 2013, s. 233–252.

² Dobrym przykładem są ogłoszone w ostatnich kilku latach prace dwóch historyków, Andrekos Varnava i Michaelisa Michaela, którzy zostali uznani przez tradycyjnych historyków za obrazoburców. Zob. szczególnie A. Varnava, *British Imperialism in Cyprus, 1878–1915. The Inconsequential Possession*, Manchester 2009; M. Michael, *Η Εκκλησία της Κύπρου κατά την οθωμανική περίοδο (1571–1878)* [Kościół cypryjski w okresie otomańskim (1571–1878)], Nicosia 2005; Eadem, *The Loss of an Ottoman Traditional Order and the Reactions to a Changing Ottoman World: A New Interpretation of the 1821 Events in Cyprus*, „International Review of Turkish Studies”, 3/3, 2013, s. 8–36, oraz zredagowane przez nich ostatnio *The Archbishops of Cyprus in the Modern Age: The Changing Role of the Archbishop-Ethnarch, their Identities and Politics*, Newcastle upon Tyne 2013. Por. recenzje, np. P. M. Kitromilides, Review Article: *British Imperialism in Cyprus*, „Mediterranean Historical Review” 26, 12/2011, s. 208–210.

nymi przywódcami”, a ich zainteresowania często skierowane są nie ku „religii i edukacji, ale finansom i polityce”³, wtórował mu gubernator Cypru Ronald Storrs, który stwierdził, że „Kościół na Cyprze, od arcybiskupa po wiejskiego wikarego, jest instytucją bardziej polityczną niż religijną”⁴. Podobne zdanie wyraził William Miller w swojej *Historii Greków*, pisząc, że „prawie wszyscy hierarchowie obrządku wschodniego są politykami”⁵, a w czasie I wojny światowej wielu prawosławnych wiernych uważało, że

biskup ma przypominać księdza jedynie swoimi szatami. Jeżeli nie ma w sobie odwagi żołnierza, przebiegłości dyplomaty i zdolności przywódczych, może być świętym, ale nie nadaje się na pasterza tam, gdzie trwa walka o wyzwolenie spod obcego jarzma⁶.

Początki chrześcijaństwa na Cyprze sięgają czasów apostoelskich⁷. Według *Dziejów Apostoelskich*, chrześcijaństwo zostało wprowadzone na Cyprze przez apostołów Pawła, urodzonego na Cyprze Józefa, zwanego Barnabą⁸ i jego kuzyna Marka Ewangelistę⁹. W 431 r. na soborze w Efezie Kościół cypryjski uzyskał prawo niezależnego i autonomicznego wyboru arcybiskupa, co nie było równoznaczne z nadaniem autokefalii, ale podobnie jak później w przypadku macedońskiej Ochrydy i Kijowa, Kościół cypryjski miał stać się rodzajem patriarchatu, bez tytułu patriarchy dla arcybiskupa¹⁰. Za panowania cesarza Zenona patriarcha Antiochii, Piotr (Folusznik), zakwestionował ustalenia z Efezu, ale dzięki – jak chce tradycja – cudownej ingerencji samego apostoła Barnaby¹¹, w 488 r. Zenon zwołał specjalne posiedzenie synodu, podczas którego zgodnie zatwierdzono ósmy kanon z Efezu, kładąc kres wszelkim wątpliwościom.

W roku 1191 Ryszard Lwie Serce w drodze na III krucjatę zajął Cypr. Wraz z angielskim (czy raczej frankońskim) podbojem nastąpił kres bizantyjskiego panowania nad wyspą i początek panowania zachodnioeuropejskich potęg, trwającego przez kolejne 400 lat i oznaczającego wprowadzenie systemu feudalnego oraz łacińskiego Kościoła do kraju, gdzie dotąd instytucje były bizantyjskie, a wiara prawosławna. Wielu rodzimych Cypryjczyków traktowało swój Kościół jako bastion oporu przeciw kulturowej dominacji i odkąd ich świeccy przywódcy zostali zabici, wygnani lub zmuszeni do kompromisu z najeźdźcą, byli wierni swoim duszpasterzom również w kwestiach politycznych. Tradycyjny punkt widzenia pokazuje, jak łacinnicy odzierają prawosławny Kościół z jego posiadłości, siłą łatinizują i zmuszają kler do uległości i posłuszeństwa, odmawiają tolerowania prawosławnych wierzeń i rytuałów i prześladują tych, którzy nie chcą się poddać dyktatowi Rzy-

³ H. C. Luke, *Cities and Men*, 2 t. London 1953, t. II, s. 221, 221.

⁴ Ronald Storrs, *Orientalisms*, London 1937, s. 555.

⁵ William Miller, *A History of the Greek People (1821–1921)*, London 1922, 281.

⁶ Harry Luke, *Cyprus. A Portrait and an Appreciation*, London 1957, 176, cytując artykuł z „wpływowej ateńskiej gazety”.

⁷ Szerzej nt. Kościoła na Cyprze zob. M. Miształ, *Historia Cypru*, s. 84–97 (początki), s. 109–117 (okres bizantyjski), s. 254–268 (za panowania Lusignanów i Wenecjan).

⁸ Tzn. „Syn Pocieszenia” (*Dzieje Apostoelskie* 4,36). Jak chce tradycja wschodniego Kościoła, Barnaba został jednym z siedemdziesięciu apostołów.

⁹ *Dzieje Apostoelskie*, 4,36; 11,24; 13–15; *Acta Barnabae*, [w:] *Greek Texts of the Fourth to Thirteenth Centuries*, red. H. A. Pohlsander, Sources for the History of Cyprus, t. 7, Albany 1999, nr 25,1–26.

¹⁰ *Kanon 8*, [w:] *Ibidem*, nr 19,2; B. Englezakis, *Epiphanius of Salamis, the Father of the Cypriot Autocephaly*, [w:] *Iidem*, *Studies on the History of the Church of Cyprus, 4–20 Centuries*, Aldershot 1995, s. 36–39.

¹¹ Alexander Monachus, *Laudatio Barnabae (Lobrede auf Barnabas)*, tłum. B. Kollmann, Turnhout 2007.

mu, ale hellenizm i silne przywiązanie Cypryjczyków do ortodoksji pomagają im przetrwać i zachować swoją tożsamość. Opinia ta ma korzenie w popularnej XVIII-wiecznej historii archimandryty Kyprianosa, odpowiedzialnego za niejedyn mit związany z historią wyspy¹². Najnowsze badania pokazują jednak, że reprezentowany przez Kyprianosa punkt widzenia, zaadaptowany przez wielu późniejszych historyków, nie do końca ma uzasadnienie w faktach. Poza tym jest oparty na współczesnym rozumieniu idei demokracji, wolności religijnej i samostanowienia narodów¹³.

Z zachowanych dokumentów wynika, że Kościół rzymski nie przejmował majątków ortodoksyjnego kleru, który nie został obdarty ze wszystkich swoich posiadłości, bo kościoły i klasztory nadal funkcjonowały¹⁴. Poza tym wiele otrzymanych przez rzymskich katolików posiadłości należało przed podbojem do cesarza lub mieszkających na Cyprze Wenecjan, więc nie było konieczności uposażania nowych struktur Kościoła łacińskiego w ziemie należące do prawosławnych diecezji. Prawdą jest natomiast, że Kościół prawosławny znacznie ucierpiał ekonomicznie, choćby dlatego, że wielu najbogatszych Cypryjczyków, którzy byli głównymi dobroczyńcami i ofiarodawcami Kościoła, opuściło wyspę, a mecenas cesarski zakończył się wraz z upadkiem Konstantynopola w 1204 r.¹⁵

Formalne podporządkowanie Kościoła prawosławnego na Cyprze łacinnikom nastąpiło po wydaniu w 1260 r. przez papieża dokumentu zwanego *Bulla Cypria*. Zarówno prawosławni, jak i rzymskokatolicki biskupi mieli być pod kontrolą łacińskiego arcybiskupa, jedyne metropolity na wyspie. W przypadku wakatu prawosławni biskupi mogli wybrać i wyświęcić nowego biskupa dopiero po uprzednim zatwierdzeniu przez rzymskokatolickiego biskupa danego terytorium kandydata, który następnie musiał złożyć przysięgę posłuszeństwa rzymskokatolickiemu arcybiskupowi Nikozji¹⁶. Jednak pomimo kilku wieków dominacji hierarchia łacińska zdołała nawrócić na katolicyzm tylko niewielkiej liczby Cypryjczyków. Rdzenni mieszkańcy wyspy mogli demonstrować wolę przetrwania jako odrębna grupa o odmiennej kulturze tylko przez przynależność do jedynej instytucji, jaka im pozostała, tj. Kościoła prawosławnego. Troska o interesy własnej grupy etnicznej i nienawiść wobec odstępców, których uważano za zdrajców, scalały miejscowe kościoły i dzięki temu ekonomiczne korzyści płynące z przystąpienia do religii władców nie sta-

¹² Kyprianos, *Ιστορία χρονολογική της νήσου Κύπρου*. Niestety, obok na ogół wiarygodnej *Chorografia et brevis historia universale dell' Isola de Cipro principiando di Noe per in fino 1572* Stefana de Lusignan, Kyprianos za swoje główne źródło na temat Cypru Lusignanów wybrał *Histoire des rois de Chypre de la maison de Lusignan*, Bologna 1647, napisaną przez obdarzonego bujną wyobraźnią Gianfrancesco Loredano.

¹³ Por. Christopher Schabel, *The Status of Greek Clergy in Early Frankish Cyprus*, [w:] „Sweet Land...” *Lectures on the History and Culture of Cyprus*, red. J. Chrysostomides i C. Dendrinos, Camberley 2006, 165–207, s. 168–172.

¹⁴ Neofytos, *Περὶ τῶν κατὰ χώραν Κύπρου σκαιῶν* [O nieszczęściach Cypru], [w:] *Excerpta Cyprica: Materials for a History of Cyprus*, oprac. C. D. Cobham, Cambridge 1908, s. 10–13; B. Englezakis, *St Neophytos the Recluse and the Beginning of Frankish Rule in Cyprus*, [w:] *Idem, Studies on the History of the Church of Cyprus*, s. 151–205.

¹⁵ T. Papacostas, *Secular Landholding and Venetians in 12-Century Cyprus*, „Byzantinische Zeitschrift”, 92,2, 1999, s. 479–501; Neofytos, *Περὶ τῶν κατὰ χώραν Κύπρου σκαιῶν*, s. 10–11; C. Schabel, *The Status of Greek Clergy in Early Frankish Cyprus*, [w:] „Sweet Land...”, s. 168–173; J. Gill, *The Tribulations of the Greek Church in Cyprus, 1196–c.1280*, „Byzantinische Forschungen”, 5, 1977, s. 73–93; N. Coureas, *The Latin Church in Cyprus, 1195–1312*, Aldershot 1997, szczególnie s. 5–7, 185–188.

¹⁶ *Ibidem*, s. 297–306; J. Hackett, *A History of the Orthodox Church of Cyprus*, s. 114–123.

nowiły zbyt wielkiej pokusy. Symbolem porażki katolicyzmu może być wielkie, piękne i wpływowe opactwo Bellapais, wybudowane na początku rządów łacinników na Cyprze. W XV w. z opactwa zostały jedynie ruiny¹⁷.

W 1571 r., po prawie czterech wiekach rządów łacińskich Franków, a potem Wenecjan, Cypr został zdobyty przez Turków¹⁸. Imperium osmańskie dawno już zarzucało politykę nawracania siłą na islam i oferowało podbitym ludom tolerancję religijną, jeżeli nie prowadziła ona do antymuzułmańskich zachowań. Katolicy jednak, reprezentowani przede wszystkim przez zakon joannitów (szpitalników), prowadzili przeciwko muzułmanom otwartą wojnę. Dlatego sułtański firman z października 1571 r. nakazywał, że na Cyprze nie mogą zamieszkiwać ani posiadać kościołów, domów czy też ziemi żadni chrześcijanie wyznania rzymskokatolickiego.

O ile przybycie Turków oznaczało dla Kościoła katolickiego na Cyprze praktyczną zagładę, o tyle dla Kościoła prawosławnego rozpoczynało okres odrodzenia. Pod warunkiem płacenia haraczu wszyscy chrześcijańscy poddani (*rāja*= ludzkie bydło) otrzymali prawo wyznawania swojej religii. Po prawie trzystu latach możliwe było przywrócenie urzędu prawosławnego arcybiskupa i dawnej hierarchii, zniesionych na podstawie papieskiej bulli w 1260 r. Turcy nie interesowali się wewnętrznymi sprawami Kościoła i bez większych problemów wystawiali wymagane zatwierdzenie (*berat*) wyboru poszczególnych biskupów, oczywiście po uiszczeniu odpowiedniej opłaty i wręczeniu zwyczajowych prezentów, które zasilaly kiesę wielkiego wezyra. Oficjalne stawki (*peşkeş*) nie były jednak zbyt wygórowane, np. w 1797 r. berat kosztował biskupa Kition, Chrysanthosa, ok. 15,5 tys. asperów, w 1820 r. biskupa Kyrenii, Damaskenosa – 3000 asperów¹⁹, a arcybiskupa Sofroniosa (w 1865 r.) – 100 tys. asperów (dzisiaj ok. 20 tys. złotych)²⁰. Berat miał podobną funkcję jak średniowieczna inwestytura biskupów przez chrześcijańskich monarchów, z tym że potwierdzał rolę biskupów nie tylko jako liderów Kościoła, lecz również jako cywilnych przedstawicieli społeczności wiernych (*millet*) w kontaktach z Portą²¹.

Początkowo hierarchia składała się z arcybiskupa i trzech biskupów pomocniczych: Pafos, Limassol i Famagusty, ale ostatecznie ok. roku 1651 liczba diecezji została ograniczona do czterech: Nikozji, Pafos, Limassol i Kyrenii, z siedzibą arcybiskupa w stolicy. Firman sułtana zezwalał prawosławnym na odzyskiwanie kościołów, klasztorów i majątków. Klasztory zajęte przez Turków Cypryjczycy musieli od nich odkupywać, ale w ciągu

¹⁷ C. Schabel, *Religion [w:] Cyprus: Society and Culture 1191–1374*, red. A. Nicolaou-Konnari, C. Schabel, Leiden 2005, s. 214–219.

¹⁸ Na temat okresu tureckiego na Cyprze zob.: G. Hill, *History of Cyprus*, vol. 4, chap. I–XIV; A. C. Gazioğlu, *The Turks in Cyprus. A Province of the Ottoman Empire (1571–1878)*, London 1990; Theoharis Stavrides, *Studies on the History of Cyprus under Ottoman Rule*, Istanbul 2012; *Ottoman Cyprus. A Collection of Studies on History and Culture*, red. M. N. Michael, M. Kappler and E. Gavriel, Wiesbaden 2009; M. Misztal, *Historia Cypru*, s. 297–376.

¹⁹ Tekst berat, w: H. F. Alasya, *The Privileges Granted to the Orthodox Church of Cyprus by the Ottoman Empire*, [w:] *Πρακτικά του πρώτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, red. Th. Papadopoulos et al., 3 t. (Nicosia, 1972–1973), 3A: 23–26.

²⁰ Tekst berat Sofroniosa z 1865 r., [w:] J. Hackett, *A History of the Orthodox Church of Cyprus*, s. 665–670; *Excerpta Cyprica*, s. 470–474.

²¹ G. A. Dionysiou, *Some Privileges of the Church of Cyprus under Ottoman Rule*, „Επετηρίς του Κέντρου Επιστημονικών Έρευνών” XIX, 1992, s. 327–334.

dwudziestu lat prawie wszystkie odzyskano. Podobnie rzecz się miała z dawnymi posiadłościami Kościoła, którego finanse były, mimo zubożenia wiernych, bezustannie wspomagane strumieniem darowizn i nadań w zamian za wieczyste msze za zmarłych²².

Intelektualny poziom kleru pozostawiał jednak wiele do życzenia. Z braku szkół chętni do nauki musieli, jeżeli pozwalała im na to sytuacja ekonomiczna, wyjeżdżać do Włoch. Można uznać, że niektóre opinie o prawosławnym klerze są podyktowane uprzedzeniami, jak np. krytycznego jak zwykle Drummonda, który uważał, że biskupi „nie mają pojęcia o niczym” oprócz Biblii i zasad dotyczących rytuału, ale „choć potrafią je przeczytać, to nie rozumieją więcej niż muły, na których jeżdżą”²³. Francuski podróżnik i naukowiec Thevet w 1590 r. stwierdził, że kler „nie myśli o niczym innym, tylko o picciu świętego cypryjskiego wina”, i ubolewał nad głupotą i ignorancją cypryjskich biskupów i prałatów, jednocześnie wspominał dawnych przywódców cypryjskiego Kościoła, dzięki którym wyspa była „jakby drugim ziemskim rajskim ogrodem”²⁴. Jednak nawet wiarygodny Giovanni Mariti w 1769 r. pisał, że na Cyprze nieliczni mają jakiegokolwiek wykształcenie, i są to głównie księża, którzy co prawda „uczą się czytać, ale niewielu potrafi zrozumieć, co czytają”²⁵.

Ważne dla Kościoła decyzje podejmował Święty Synod, który składał się z arcybiskupa i sufragánów oraz opatów klasztorów Kykkos i Machairas. W przypadku wakatu na tronie arcybiskupa wybór nowego hierarchy przez przedstawicieli wiernych, głównie liderów świeckich (*archontes*), nadzorował biskup Pafos, a później występowano do Wysokiej Porty o zatwierdzenie wyboru (*berat*). Również biskupi wybierani byli przez wiernych diecezji, a następnie zatwierdzani przez Święty Synod i rządowy *berat*. Pomimo tych demokratycznych zasad, szczególnie w XVIII w. wybór arcybiskupa i biskupów był często dyktowany przez sułtana lub tureckich zarządców wyspy, a kandydat nieraz pojawiał się przed synodem z *beratem* w ręku. Najślawniejszym przykładem ingerencji sułtana było usunięcie w 1810 r. z tronu i zesłanie arcybiskupa Chrysanthosa, i nominacja na jego miejsce przyszłego nowomęczennika Kyprianosa²⁶. Również następnicy arcybiskupi: Joakim (1821–1824), Damaskinos (1824–1827), czy Panaretos (1827–1840) nie tylko otrzymali tron z mianowania sułtana, a nie przez wybór, ale potem zostali też na rozkaz Porty złożeni z tronu²⁷.

Podobnie jak w innych częściach imperium, Wielka Porta nie tylko uznała autonomię cypryjskiego Kościoła prawosławnego, ale z czasem władze kościelne zostały dopuszczone do współpracy z Turkami w rządzeniu prawosławną częścią społeczeństwa. Co prawda od początku okresu tureckiego biskupi byli zatwierdzani na swych stolicach przez Portę, ale początkowo ich udział w życiu politycznym był znikomy. Jako reprezentan-

²² Kyprianos, *Istoria chronologiki tis vhsou Kyprou*, s. 348–350.

²³ A. Drummond, *Travels through Different Cities of Germany, Italy, Greece and Several Parts of Asia*, London 1754, s. 152.

²⁴ A. Thevet, *Le Voyage de la Terre Sainte compose par Maitre Denis Possot*, oprac. Ch. Schefer, Paris 1890, s. 308–309.

²⁵ G. Mariti, *Viaggi per l'isola di Cipro*, Lucca 1769, s. 16. Podobnie, R. Pockocke, *Description of the East and Some Other Countries*, 2 vols. London 1745, t. 1, s. 234.

²⁶ Zob. dogłębną analizę materiałów źródłowych K. Kokkinofas, *O Páφou Xpύσανθος (1805–1821) kai η εκκλησιαστική κρίση του 1810*, „Επετηρίσα Κέντρου Επιστημονικών Έρευνών”, 23, 1997, s. 245–271.

²⁷ M. N. Michael, *An Orthodox Institution of Ottoman Political Authority: The Church of Cyprus*, [w:] *Ottoman Cyprus*, s. 215–216; Hackett, *A History of the Orthodox Church of Cyprus*, s. 261–262, 272–273.

ci prawosławnego *milletu* składali kurtuazyjne i ceremonialne wizyty nowo przybyłym urzędnikom tureckim i wręczali im zwyczajowe bakszysze (podarki), przy okazji mając możliwość przedstawienia problemów ludności. Byli również członkami w Radach Starszych (*ikhtiar mejlisi*) i w Radzie Nikozji, wspierającej gubernatora (*mutasarrif*), do której z urzędu należał arcybiskup²⁸. Seigneur de Villamont w 1589 r. podaje, że kler reprezentował prawosławnych wieśniaków przed poborcami podatkowymi oraz brał udział w zbieraniu podatków od prawosławnych, a w roku 1596 papieski nuncjusz w Libanie, Girolamo Dandini, pisze, że

biskup zbiera należne daniny; od każdego 70 asperów. Janczarzy nie powstrzymują się przed wymierzaniem chłosty opornym, i, według rozkazów, biskupom nie okazują wcale więcej litości niż innym. Biskup ściąga dodatkowo 15 lub 20 dukatów od każdego wyświęcanego księdza.

Biskupi byli odpowiedzialni za zbieranie trybutu należnego od prawosławnych *raja* i oszacowywali wysokość opłaty z każdego okręgu w zależności od liczby mieszkańców i ich zamożności²⁹.

Około roku 1660, gdy zaraza, ataki szarańczy i niedostatek doprowadziły do wyludnienia licznych wsi, a wiele osób wyemigrowało, by ratować się przed wyzyskiem poborców podatkowych, Porta, dążąc do ograniczenia pazerności własnych urzędników, zdecydowała się uznać arcybiskupa Nikeforosa oraz trzech jego sufraganów za nieoficjalnych obrońców i reprezentantów prawosławnych *raja*. Biskupi uzyskali prawo składania petycji, skarg i zażaleń bezpośrednio do Porty w Stambule, pod warunkiem, że były one formalnie opieczętowane, a zwyczajowo wykonany cynobrem podpis arcybiskupa był w języku tureckim³⁰.

Zachęceni w ten sposób biskupi często zwracali się do wielkiego wezyra, przekazując zażalenia na korupcję i nielegalne wymuszenia oraz prosząc o zmniejszenie podatków płaconych przez *raja*. Przez następne sto lat takie wędrówki do Stambułu odbywali – i nierzadko byli wysłuchiwni, a ich prośby spełniane – arcybiskupi Nikeforos, Jakub I (1679–1689), Germanos II (ok. 1690–1705), którego jednak, oskarżonego przez biskupów, że jak „żarłoczny wilk rozszarpuje swe owieczki”, usunięto z tronu, bo pomimo upomnień patriarchy nadal „pławił się w nikczemności”, Silvestros (1718–1733), autor opisu Cypru oraz Filoteos (1734–1759), który sam był oskarżany o nielegalne wyłudzenia od *raja*³¹.

Arcybiskup Filoteos, wykształcony w Konstantynopolu, podjął szereg działań, które miały doprowadzić do ulepszenia organizacji i wzmocnienia wpływów Kościoła. Obok założenia szkoły oraz zebrania rozproszonych decyzji i dokumentów dotyczących historii Kościoła w Wielkim Kodeksie, Filoteos napisał esej omawiający historię autokefalii Kościoła i jego przywilejów, w którym dowodził, że arcybiskupom Cypru przynależy taki sam status i przywileje jak patriarchom Konstantynopola, Jerozolimy, Aleksandrii i Antiochii³².

²⁸ H. Luke, *Cyprus under the Turks*, s. 76–77.

²⁹ *Les voyages du Seigneur de Villamont*, [w:] *Excerpta Cypria*, s. 173; G. Dandini, *Missione apostolica al patriarca e Maroniti del monte Libano*, [w:] *Ibidem*, s. 182

³⁰ Kyprianos, *Ιστορία χρονολογική της νήσου Κύπρου*, s. 353–354.

³¹ Kyprianos, *Ιστορία χρονολογική*, s. 344, 346–347; M. Hadjianastasis, *Cyprus in the Ottoman Period: Consolidation of the Cypro-Ottoman Elite, 1650–1750*, [w:] *Ottoman Cyprus*, s. 71–72.

³² Ch. Papadopoulos, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, s. 71–73; L. Philippou, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, s. 96–97, 104–1107; A. Mitsides *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, s. 622–626, 633. Esaj Filoteosa dołączony jest do tekstu Kyprianosa, *Ιστορία χρονολογική της νήσου Κύπρου*, s. 370–390; G. Hill, *History of Cyprus*, t. 4, s. 346–347.

Najważniejszym jednak osiągnięciem Filoteosa było znaczne wzmocnienie politycznej roli Kościoła na Cyprze. W 1754 r. Filoteos, który miał wpływowych znajomych w tureckim rządzie, wysłał do wielkiego wezyra delegację składającą się z przedstawicieli cypryjskiego Kościoła ortodoksyjnego. Przy pomocy przyjaciół arcybiskupa udało im się przekonać wielkiego wezyra do zmniejszenia obciążeń podatkowych cypryjskich *raja*. Obustronnie uzgodniono, że od roku 1754 wyspa będzie płacić rocznie za 10 066 szacunkowych nakazów podatkowych. Jednocześnie uzgodniono, że niezależnie od tego, czy liczba *raja* wzrośnie, czy zmaleje, nadal wystawianych będzie 10 066 nakazów w wysokości 21,5 piastra każdy. Ugodę zatwierdził specjalnie wydany edykt (*khatt-i humayun*), podpisany przez samego sułtana. Co jednak ważniejsze, biskupi otrzymali również od wielkiego wezyra specjalny firman uznający ich za *koja-başı*, czyli oficjalnych protektorów i przedstawicieli *raja*, z wieczystym prawem do przedstawiania bezpośrednio przed Portą wszelkich petycji lub skarg w ich imieniu³³. Arcybiskup zaś dzięki *beratowi* stawał się etnarchą (gr. *ἔθνος* – ‘lud’, ‘naród’, *ἄρχων* – ‘przywódca’), najwyższym duchowym i politycznym przywódcą oraz opiekunem ortodoksyjnych Cypryjczyków³⁴.

Dzięki uzyskaniu tych przywilejów, władza polityczna Kościoła na Cyprze wzrosła niepomieranie. Prawo do zarządzania wyspą było sprzedawane, zazwyczaj na okres jednego roku, osobie, która przedstawiła najkorzystniejszą ofertę. Po roku 1703 zarządca (*musellim*; *mütesellim*) dodał do swoich licznych tytułów funkcję poborcy podatkowego (*muhasil*; *tahsildar*). Był już nie tylko cywilnym i wojskowym zarządcą Cypru oraz administratorem czterech regionów administracyjnych (agalików) wyspy i stolicy, ale również odpowiadał za zbieranie podatków dla imperium. Miał więc całkowicie wolną rękę w kwestiach zarówno wykonawczych, jak i administracyjnych, i chociaż formalnie jego wynagrodzenie wynosiło 37 tys. piastrow, starał się zgromadzić jak najwięcej podczas swoich krótkich rządów³⁵. Aleksander Drummond, który odwiedził Cypr w 1745 r., pisał, że *muhasil* zapłacił wielkiemu wezyrowi za dzierżawę wyspy 310 tys. piastrow, „oprócz niezliczonych wartościowych prezentów, które musiał rozdać różnym ludziom”. W poprzednim zaś roku *muhasil* Mustafa „wydusił [z Cypryjczyków] wystarczająco dużo, żeby zapłacić za dzierżawę i rozdane prezenty, pokryć koszty życia i podróżowania, i jeszcze odłożyć 250 tys. piastrow, nie wspominając licznych rzeczy o znacznej wartości, które wręczano mu za oddawane przysługi”³⁶.

Po otrzymaniu przez biskupów nowych uprawnień, *muhasil* nie tylko konsultował się z nimi co do kwoty możliwego opodatkowania, ale także pomagał w jego ściąganiu. Oczywiście biskupi uzyskiwali swoje dochody od tej samej grupy Cypryjczyków, stąd też pojawiła się kwestia podziału dostępnych pieniędzy pomiędzy Kościołem a rządem.

³³ Kyprianos, *Ιστορία χρονολογική της νήσου Κύπρου*, s. 315–316; *Excerpta Cypria*, s. 355; Ch. Papadopoulos, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, s. 76–78; Th. Stavrides, *Cyprus 1750–1830: Administration and Society*, s. 91–92.

³⁴ Na temat rozwoju terminu „etnarcha” zob. A. P. Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York 1991, t. 2, s. 734.

³⁵ J. Heyman, *Travels through part of Europe, Asia Minor, the islands of the archipelago, Syria, Palestine, Egypt, Mount Sinai, &c. giving a particular account of the most remarkable places*, 2 t., London 1759, t. 1, s. 290; R. Pococke, *Description of the East and Some Other Countries*, 2 t. London 1745, t. 1, s. 234–235; A. Drummond, *Travels through Different Cities of Germany, Italy, Greece and Several Parts of Asia*, London 1754, s. 136.

³⁶ *Ibidem*, s. 146–148.

Ta współzależność doprowadziła do zawiązania pomiędzy arcybiskupem a gubernatorem sojuszu, w którym każda ze stron zdawała się na arbitraż Porty w razie jakiegokolwiek sporu powstałego w związku z podziałem dochodu. Z czasem nawet mianowanie samego *muhassila* stało się częściowo zależne od dobrej woli arcybiskupa, jako że tylko przy jego pomocy zarządca mógł zbić własną fortunę³⁷. Zewnętrzni obserwatorzy donosili, że po roku 1785, kiedy na wniosek biskupów Cypr zaczął być administrowany bezpośrednio przez Wielką Radę sułtana (*Divan-ı Humayun*), która wyznaczała *muhassila*, ten nie robił niczego bez opinii biskupów³⁸. Niektórzy badacze uznają, że w ostatnim ćwierćwieczu XVIII wieku Kościół cypryjski był *de facto* najważniejszą siłą polityczną na wyspie, szczególnie gdy hierarchowie zdołali sprzymierzyć się z pozostałymi dwoma pretendentami do władzy: *muhassilem* i dragomanem³⁹.

Dragoman lub – z arabskiego – targuman (*saray tercümanı*; tłumacz pałacu) służył jako pośrednik między Turkami a ich poddanymi, na Cyprze szczególnie między tureckim zarządcą a ortodoksyjnymi biskupami. Urzędnik ten był greckim Cypryjczykiem i z biegiem czasu zyskał znaczne wpływy i władzę⁴⁰. Był wybierany przez biskupów oraz innych znaczących członków społeczności, ale jego wstąpienie na urząd zatwierdzał *firman* wydany przez sułtana, przed którym dragoman odpowiadał za swoje czyny⁴¹.

W 1785 r., wykorzystując pośrednictwo dragomana, który przeprowadzał spis ludności oraz szacował wartość dóbr, a następnie na podstawie zebranych informacji wyznaczał wysokość zobowiązania podatkowego danej osoby, biskupi doszli z *musellimem* do porozumienia, zgodnie z którym zobowiązali się ściągać i przekazywać mu całą ustaloną kwotę należnych podatków, wraz z dodatkową sumą 25 tys. piasłtrów na nieprzewidziane koszty⁴². W ten sposób Cypr stał się jedyną prowincją tureckiego imperium, w której biskupi byli faktycznymi władcami mieszkańców i przez następne ćwierć wieku ich pozycji nie kwestionowano. Zarówno chrześcijaństwo, jak i muzułmanie zaczęli wkrótce postrzegać arcybiskupa jako prawdziwego zarządcę wyspy⁴³.

Archimandryta Kyprianos, autor wspomnianej już historii Cypru, która miała tak wielki wpływ na tradycyjną historiografię, sam będący członkiem prawosławnej hierarchii, broni postępowania biskupów, twierdząc, że z powodów dyplomatycznych wybierali

³⁷ Sytuację najlepiej ilustruje kariera *musellima* Baki (el-Hac Abdulbaki), niepiśmiennego drwala. Zob. Kyprianos, *Ιστορία χρονολογική της νήσου Κύπρου*, s. 363–365.

³⁸ Michael de Vezin, brytyjski konsul w Aleppo i na Cyprze (1790), [w:] *Excerpta Cypria*, s. 368; Th. Stavrides, *Cyprus 1750–1830: Administration and Society*, [w:] *Ottoman Cyprus*, s. 90–92.

³⁹ M. Michael, *Η Εκκλησία της Κύπρου κατά την οθωμανική περίοδο*, s. 92, 226.

⁴⁰ Najlepszym przykładem kariery dragomana na Cyprze jest Hadjigeorgakis Kornosios, który pełnił urząd w okresie 1779–1808 i którego wpływy i bogactwo doprowadziły do skazania go na śmierć. A. C. Gazioglou, *The Turks in Cyprus*, s. 235–237; C. P. Kyrris, *The Role of Greeks in the Ottoman Administration of Cyprus*, [w:] *Πρακτικά του πρώτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, red. Th. Papadopoulos et al., 3 t. Nicosia 1972–1973, 3A, s. 167–168; Th. Stavrides, *Cyprus 1750–1830: Administration and Society*, s. 91–92.

⁴¹ Giovanni Mariti, *Viaggi per l'isola di Cipro* (1769), s. 135–136, 143–144; A. C. Gazioglou, *The Turks in Cyprus*, s. 234–237; M. Hadjianastasis, *Cyprus in the Ottoman Period: Consolidation of the Cypro-Ottoman Elite, 1650–1750*, s. 76–77; C. P. Kyrris, *The Role of Greeks in the Ottoman Administration of Cyprus*, s. 175–179.

⁴² Michael de Vezin, brytyjski konsul w Aleppo i na Cyprze (1790), [w:] *Excerpta Cypria*, s. 369; H. Luke, *Cyprus under the Turks*, s. 79–80.

⁴³ Ali Bey (właśc. Domingo Badia-y-Leyblich) *Voyages en Afrique et en Asie, 1803–1806*, Paris 1814, [w:] *Excerpta Cypria*, s. 395–396.

mniejsze zło i współpracowali z zarządcą wyspy⁴⁴, ale bardziej obiektywni obserwatorzy oskarżają ich o dbanie jedynie o własne interesy. Odwiedzający Cypr podróżnicy zauważali, że biskupi zamiast chronić wiernych przed wyzyskiem, często sami przykładali rękę do wymuszania nieuprawnionych danin, z krzywdą dla tych, których byli formalnymi obrońcami⁴⁵. Brytyjski dyplomata William Turner pisał w 1815 r.:

Chociaż Cypr jest nominalnie zarządzany przez beja wyznaczonego przez kapudana, w rzeczywistości władza jest w rękach greckiego arcybiskupa i kleru. Wyniki tego widać jak wyspa długa i szeroka, bo gdy tylko Grek dorwie się do władzy, uderza mu ona do głowy i z godnego pogardy pochlebcy zmienia się nagle w pazernego tyra. Zatem cypryjscy wieśniacy, zarówno prawosławni jak i muzułmanie, są tak bezlitośnie wyzyskiwani, że ich praca ledwie pozwala im na utrzymanie się przy życiu i dlatego rokrocznie uciekają licznie do Karamanii i Syrii⁴⁶.

O ile obcokrajowców można podejrzewać o uprzedzenia wobec Kościoła prawosławnego, to nawet cypryjskie dokumenty, takie jak synodalne decyzje patriarchy ekumenicznego, pokazują hierarchów i niższy kler w bardzo ciemnych kolorach. Niezaprzeczalny jest też fakt, że chociaż od połowy XVIII w. do katastrofy w 1821 r. arcybiskup i biskupi mieli większe niż kiedykolwiek uprawnienia nadane im przez Portę i wpływ na administrację podatkową, to właśnie wówczas sytuacja wieśniaków na wyspie była najbardziej tragiczna w całym okresie tureckiego panowania⁴⁷.

Mimo wysokiej czy wręcz – wydawałoby się – wszechmocnej pozycji, status liderów Kościoła był trudny i delikatny, często bowiem stawali się oni ofiarami intryg, spisków lub buntów. Ogromne wpływy polityczne biskupów i ich bogactwo naturalnie spowodowały głęboki uraz wśród liderów społeczności tureckiej, którzy byli coraz bardziej przekonani, że ze zdobywców stają się poddani. W końcu niezadowolenie Turków osiągnęło punkt krytyczny – w 1804 r. janczarzy oraz muzułmańscy mieszkańcy Nikozji i sąsiadujących wiosek zbuntowali się przeciwko *muhasilowi*, arcybiskupowi i dragomanowi i opanowali stolicę, pragnąc, jak pisał naoczny świadek tych wydarzeń, „uwolnić muzułmanów na Cyprze od greckiego jarzma”, bowiem prawosławna elita „posunęła się za daleko w profanacji wszystkiego i we wszystkich rodzajach niesprawiedliwości: bezczelności wobec Turków, ekstrawaganckich strojach, wysokich domach (wyższych od domów Turków), koniach, pieniądzech, noszeniu zielonych strojów, nie tylko w przypadku mężczyzn, ale i słabszej płci”⁴⁸. Przybycie wojska i mediacje europejskich konsulów doprowadziły do zakończenia powstania, ale nie usmierzyły niezadowolenia muzułmanów, którzy tylko

⁴⁴ Kyprianos, *Ιστορία χρονολογική*, s. 354–355.

⁴⁵ A. Drummond, *Travels through Different Cities of Germany, Italy, Greece and Several Parts of Asia*, s. 280.

⁴⁶ William Turner, *Journal of a Tour in the Levant*, 3 vols., London 1820, 2: 577.

⁴⁷ Por. B. Englezakis, *The Church of Cyprus in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, [w:] *Idem, Studies in the History of the Church*, s. 237–255.

⁴⁸ E. Egoumenidou, H. Hadjichristodoulou, *Νέα Εικόνα και Ιστορική Μαρτυρία του Ιωάννου Κορνάρου του Κρητός* [Nowa ikona i świadectwo historyczne Kreteńczyka Ioannisa Kornaros], Nicosia 2000, s. 20. Jeżeli chodzi o ubiór, obowiązywały różne kolory w zależności od wyznawanej religii. Por. B. Englezakis, *The Last Known Document of the Ethnomartyr, Archbishop Kyprianos, 16 May 1821*, [w:] *Idem, Studies in the History of the Church*, 285–301; s. 290: „moje dzieci, wasz ubiór powinien być stateczny i taki, jaki przystoi raju, wasze turbany i szarfy, i pantofle powinny być czarne”.

czekali na lepszą sposobność, aby odzyskać supremację i zemścić się szczególnie na dragomanie za okrutną śmierć swych przywódców⁴⁹.

W 1810 r. arcybiskupem Cypru został Kyprianos, pamiętany jako jeden z najzdolniejszych metropolitów w historii wyspy. W powszechnym przekonaniu za sprawą Kyprianosa, Porta zdecydowała, że bardzo już leciwy i praktycznie od lat niezdolny do sprawowania swoich funkcji arcybiskup Chrysanthos ma się udać na wygnanie na wyspę Eubea, gdzie też Chrysanthos wkrótce zmarł. Równocześnie sułtan wydał osobisty dekret (*hatt-ı şerif*), desygnujący Kyprianosa na następnego arcybiskupa Cypru. Arcybiskup Synaju, Konstantios odmówił jednak konsekracji Kyprianosa do momentu jego kanonicznego wyboru przez Święty Synod⁵⁰.

Pierwsze dziesięć lat sprawowania urzędu arcybiskupa pozbawione było wyjątkowych wydarzeń. Po ostatecznym doprowadzeniu przez muzułmańskie elity na Cyprze do stracenia w 1808 r. Hadjigeorgakisa Kornesiosa, nowy dragoman został mianowany przez Portę, a nie wybrany jak poprzednio przez cypryjskich biskupów. Mimo że odnosił się on wrogo do Kyprianosa, nazywając go „bezmądrym rozrutnikiem”, oskarżał o „chciwość i mieszanie się w sprawy, które nie powinny go obchodzić”⁵¹, jego wpływy były o wiele mniejsze niż potężnego Kornesiosa, co oznaczało, że Kościół nie musiał się dłużej dzielić władzą z innymi⁵².

Arcybiskup Kyprianos ma zapewnione miejsce w nacjonalistycznych narracjach jako nowomęczennik (gr. νεομάρτυς) i symbol początków walki greckich Cypryjczyków o *enosis*, połączenie z grecką Macierzą, związanej z ideą Wielkiej Grecji (gr. Μεγάλη Ιδέα)⁵³. Archimandryta Benedict Englezakis, jeden z nielicznych cypryjskich badaczy Kościoła, dla którego fakty były ważniejsze niż afiliacja religijna, pisał jednak, że Kyprianos „zapewnił sobie miejsce w historii nie dzięki swojemu życiu i uczynom, ale z powodu swojej ofiary i śmierci”⁵⁴. Dawanie go za przykład wojownika o *enosis* i lidera Kościoła dążącego do obalenia rządów tureckich na Cyprze nie ma jednak żadnego poparcia w zachowanych

⁴⁹ Ch. Papadopoulos, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, s. 101–102; G. Hill, *History of Cyprus*, 109–110; Th. Stavrides, *Studies on the History of Cyprus*, s. 225–238.

⁵⁰ K. Kokkinoftas, *Ο Πάφου Χρυσανθος (1805–1821) και η εκκλησιαστική κρίση του 1810*, „Επετηρίδα Κέντρου Έπιστημονικών Έρευνών”, 23 (1997), s. 256–265; Th. Stavrides, *Studies*, s. 58–63; A. Mitsides, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, s. 674–675; Ch. Papadopoulos, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, s. 104–105; G. Hill, *History of Cyprus*, 360–361; M. Michael, *An Orthodox Institution*, s. 215–6; 218–220. B. Englezakis, *The Canonical Decision of Konstantinos, Archbishop of Sinai, on the Election and Deposition of the Archbishop of Cyprus*, [w:] *Idem, Studies in the History of the Church*, s. 279–283. Zob. dokumenty związane z desygnowaniem Kyprianosa i problemem z jego konsekracją, [w:] *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός – Ο Μάρτυρας της Πίστewος και της Πατρίδος* [Arcybiskup Cypru Kyprianos: Męczennik za wiarę i ojczyznę], red. P. Agathonos, Nicosia: Machairas Monastery, 2009, szczególnie s. 159–174.

⁵¹ William Turner, *Journal of a Tour in the Levant*, s. 437; J. M. Kinneir, *Journey through Asia Minor*, s. 417.

⁵² Por. korespondencję francuskiego konsula na Cyprze, Regnaulta, [w:] „Κυπριακά Χρονικά”, VII 1930, szczególnie s. 127–131.

⁵³ Zob. np. najnowszą rozycję: Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός – Ο Μάρτυρας της Πίστewος και της Πατρίδος, ważną choćby dlatego, że zawiera zachowane listy i dokumenty związane z Kyprianosem. Inne nacjonalistyczne narracje dotyczące wydarzeń 1821 r. to np. F. Zannetos, *Ιστορία της νήσου Κύπρου* [Historia wyspy Cypr], 2 t. Larnaca 1910, 1: 1147–70; J. T. A. Koumouliides, *Cyprus and the War of Greek Independence, 1821–1829*, wyd. popr., London 1974.

⁵⁴ B. Englezakis, *Archbishop Kyprianos's Inkstand*, [w:] *Idem, Studies on the History of the Church of Cyprus*, s. 278.

dokumentach i jest mitem. W rzeczywistości Kyprianos był przykładem oddanego otomańskiego urzędnika, który wykorzystywał wszystkie dostępne mu narzędzia, by zachować na Cyprze *status quo* z Kościołem jako główną siłą polityczną. Zesłanie panującego arcybiskupa i mianowanie na jego miejsce Kyprianosa przez sułtana, z pominięciem obowiązujących kościelnych procedur, może być dowodem na jego zasługi dla Porty.

Niektórzy badacze uważają, że Kyprianos dążył do tego, aby rola i wpływy cypryjskiej hierarchii prawosławnej były porównywalne do tych, jakimi cieszyli się fanarioci w Mołdawii i na Wołoszczyźnie⁵⁵. Taką opinię wyraził też francuski konsul na Cyprze, pisząc, że biskupi cypryjscy mieli „nadzieję zostać książętami, jak ci na Wołoszczyźnie i w Mołdawii”⁵⁶. Jednym ze sposobów podkreślenia powiązań z bizantyjską przeszłością było nagminne używanie przez Kyprianosa symbolicznych przywilejów według tradycji ofiarowanych arcybiskupom Cypru pod koniec V wieku przez cesarza Zenona⁵⁷. Tradycja cypryjska utrzymuje, że cesarz dał arcybiskupom Cypru wyjątkowe przywileje, zwyczajowo przysługujące jedynie cesarzom: podpisywania dokumentów czerwonym inkaustem, noszenia podczas uroczystości kościelnych szat w kolorze cesarskiej purpury i zastąpienia zwyczajowego pastorału berłem⁵⁸. Z historycznego punktu widzenia nadanie tych przywilejów jest nader wątpliwe, bo mimo ich wyjątkowości nie mówi o nich żadne bizantyjskie źródło, pierwszy raz wspomniane są dopiero w XVII w., a potem przywoływane z dumą w wyraźnie prokościelnej kronice archimandryty Kyprianosa z 1788 r.⁵⁹ Prawdopodobnie więc „przywileje cesarskie” zostały uformowane dopiero w okresie panowania Franków, kiedy Kościół prawosławny tracił wpływy i znaczenie na rzecz łacinników, natomiast ich wykorzystywanie przez Kyprianosa służyć miało podkreśleniu nie duchowej, ale politycznej władzy, jaką sułtan dał biskupom cypryjskim⁶⁰.

Kyprianos wierzył, że jego obowiązkiem jako etnarchy, politycznego lidera prawosławnych Cypryjczyków, jest promowanie kultury i edukacji. W tym celu założył szkołę, by rozpowszechnić naukę języka greckiego i historię starożytnej Grecji, jako „klejnotów ludzkiego umysłu”. Nie oznacza to jednak wcale, o czym przekonują nacjonalistyczne narracje, że Kyprianos popierał cele organizacji dążących do wyzwolenia Greków spod tureckiego jarzma, takich jak Stowarzyszenia Przyjaciół (Rewolucjonistów) (*Φιλική Εταιρεία, Filiki Eteria*), którego członkowie byli wolnomularzami⁶¹. Kyprianos nie tylko nie wywiązał się z obietnicy finansowego wsparcia *Filiki* (jeżeli w rzeczywistości taką złożył), ale wręcz potępił wolnomularzy, ekskomunikując wszystkich, którzy im sprzyjali. Podkreślał, że wolnomularze są nie tylko heretykami i wrogami wiary prawosławnej, ale

⁵⁵ M. Michael, *Η Εκκλησία της Κύπρου κατά την οθωμανική περίοδο*, s. 220–230. Na temat fanariotów i ich wpływów zob. Radu Florescu, *The Fanariot Regime in the Danubian Principalities*, „Balkan Studies” 9/2, 1968, s. 301–318, www.ojs.lib.uom.gr/index.php/BalkanStudies/article/view/786/794 (data dostępu: 14.01.2016).

⁵⁶ Regnault do ambasadora Francji w Stambule, 30 VI 1806, [w:] N. Kyriazis, *Η στάσις Λευκωσίας*, „Κυπριακά Χρονικά”, VII 1930, s. 211.

⁵⁷ Dogłębną analizę wykorzystywania przez Kyprianosa symboliki bizantyjskiej daje B. Englezakis, *Archbishop Kyprianos's Inkstand*.

⁵⁸ M. Misztal, *Historia Cypru*, s. 111–112.

⁵⁹ Kyprianos, *Ιστορία χρονολογική της νήσου Κύπρου*, s. 314. Zob. też esej arcybiskupa Filoteosa. *Ibidem*, s. 370–390.

⁶⁰ M. Michael, *Βυζαντινά σύμβολα Οθωμανικής πολιτικής εξουσίας* [Bizantyjskie symbole otomańskiej władzy politycznej], „Ιστορικά” 51, 2009, s. 315–332.

⁶¹ A. Varnava, *British Imperialism in Cyprus*, s. 153–154.

co gorsza, występują również przeciwko rozkazom sułtana i dlatego, „za to, co głoszą i co praktykują, zasługują na śmierć”⁶².

W 1821 r. Grecy z Morei zbuntowali się przeciwko panowaniu Osmanów i urządzili masakrę muzułmańskich mieszkańców kraju. Wydarzenia te odbyły się echem w całym imperium. Ówczesny gubernator Cypru, Mehmed Silahşor, znany jako Küçük (Mały) Mehmed, zdobywszy dowody, że Cypryjczycy prowadzą wywrotową korespondencję z Grekami, zasugerował sułtanowi, aby dla przykładu stracić ich przywódców, 468 zamężnych chrześcijan, którzy mieli wpływy na Cyprze i przyjaciół w Grecji i Europie. Po lipcowej masakrze 1821 r., w trakcie której jako pierwsi zostali straceni biskupi i arcybiskup, jedynie nieliczni ustosunkowani chrześcijanie zdołali przeżyć, albo na czas uciekając z wyspy, albo ukrywając się w konsulatach w Larnace⁶³.

Masakra z lipca 1821 r. oznaczała kres supremacji prawosławnych biskupów na Cyprze. Już do końca turkokracji, tj. do roku 1878, Kościół nie odzyskał wpływów i władzy, które posiadał wcześniej. Odzyskanie przez Kościół wpływów było utrudnione również dlatego, że na Cyprze rosła w siłę coraz bardziej znacząca grupa bogatych i wykształconych za granicą chrześcijan, którzy żądali udziału w administrowaniu wyspą. Ich oczekiwania zbiegły się w czasie z reformą imperium, oficjalnie ogłoszoną w 1839 r. (zwaną *Tanzimat*)⁶⁴. Na ich wniosek, Porta zgodziła się na utworzenia na Cyprze rodzaju „systemu parlamentarnego”, w którym biskupi mieli nadal nadrzędną rolę, ale decyzje dotyczące wyspy (szczególnie związane z podatkami, szkolnictwem czy opieką zdrowotną, np. nad trędowatymi) podejmowali wspólnie z przedstawicielami świeckich prawosławnych mieszkańców. Poprzez oficjalne wprowadzenie świeckich do organów administrujących wyspą, Kościół utracił niepodzielne dotąd prawo do reprezentowania i zarządzania społecznością prawosławnych chrześcijan. Dodatkowym problemem dla Kościoła na Cyprze był fakt, że po 1830 r. liczni mieszkańcy Cypru wyjeżdżali do Grecji i wracali z greckimi paszportami, co oznaczało, że nie są już poddani sułtana, nie należą do *raja*, a tym samym nie płacą wielu obowiązujących na wyspie podatków, a co gorsza – z punktu widzenia Kościoła – nie podlegają władzy cypryjskich biskupów, tylko greckiego konsula. Brytyjski konsul w Larnace pisał w grudniu 1831 r., że „występowanie o obywatelstwo [greckie] nabiera takich rozmiarów wśród wieśniaków i ludzi różnych zawodów, że jeżeli tak dalek pójdzie, bardzo szybko wyspa stanie się kolonią grecką i sułtan nie będzie miał nic oprócz pustego tytułu władcy”⁶⁵.

⁶² Encyklika Kyprianosa w: *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κypριανός*, s. 228–232; Katsiaounis, *Labour*, s. 18, 20.

⁶³ *Notizie del Giornio, Roma, nella stamperia Cracas al Corso*, num. 232 (1821), [w:] *Excerpta Cypria*, s. 450–453; J. F i l e m o n, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επαναστάσεως* [Historyczny esej na temat Greckiej Rewolucji] (Athina 1860), [w:] *Excerpta Cypria*, s. 466–468. Najbardziej szczegółowe opracowanie wydarzeń dają: J. T. A. K o u m o u l i d e s, *Cyprus and the War of Greek Independence 1821–1829*, s. 40–65 i G. H i l l, *History of Cyprus*, 4: 122–134, a ostatnie dni przed tragedią analizuje B. E n g l e z a k i s, *The Last Known Document of the Ethnomartyr, Archbishop Kyprianos, 16 May 1821*, [w:] I d e m, *Studies in the History of the Church*, s. 285–301. Najbardziej znanym opisem wydarzeń – i obowiązkową lekturą w cypryjskich szkołach – jest poemat Vasilisa Michaelidesa *Η Ενάτη Ιουλίου εν Λευκοδία [Κύπρου]* [9 lipca 1821 w Nikozji (Cypr)]. Najnowszym opracowaniem obalającym wiele narodowych mitów jest: M. M i c h a l i s, *The Loss of an Ottoman Traditional Order*, s. 8–36.

⁶⁴ Marc A y m e s, *Reform Talks: Applying the Tanzimat to Cyprus*, [w:] *Ottoman Cyprus*, s. 107–116.

⁶⁵ Antonio Vondiziano do Brytyjskiej Ambasady w Stambule, grudzień 1831, [w:] H. L u k e, *Cyprus under the Turks*, s. 169.

W reakcji na ten proceder arcybiskup Panaretos wręcz żądał, żeby Cypryjczycy, którzy otrzymali obywatelstwo greckie, zrzekli się go i wrócili do statusu *raja*⁶⁶. Należy zauważyć, że wbrew temu, co twierdzi tradycyjna historiografia cypryjska, pierwszą reakcją Kościoła cypryjskiego na utworzenie państwa greckiego nie było entuzjastyczne poparcie, ale opowiedzenie się po stronie otomańskiego prawa. Dowodem na to może być również odmowa uznania Kościoła greckiego, który powstał w 1833 r. (podobnie jak ekumeniczny patriarchat, hierarchia cypryjska uznała Kościół Grecji dopiero w 1850 r.)⁶⁷.

Powstanie prawosławnych chrześcijan oraz muzułmanów, spowodowane nałożeniem dodatkowych podatków w marcu 1833 r., w trakcie którego zagrożono zniszczeniem pałacu biskupiego w Larnace i zmuszono arcybiskupa do szukania schronienia w pałacu otomańskiego rządcy wyspy, spotkało się z jednoznacznym potępieniem przywódców Kościoła. Porta doceniała zaangażowanie cypryjskich biskupów w utrzymanie porządku na wyspie i w 1839 r. rola biskupów jako protektorów i opiekunów prawosławnych chrześcijan została oficjalnie potwierdzona, a wybór przedstawicieli mieszkańców do nowo tworzonych lokalnych rad (*dimogerontia*, a po 1839 r. – zwane z tureckiego *meclis*) musiał być zatwierdzony przez biskupa⁶⁸. Mimo to wydaje się oczywiste, że biskupi obawiali się, iż wprowadzenie nakazanych przez *Tanzimat* zmian w administracji może zagrażać ich dotychczasowej dominacji politycznej⁶⁹. Kontynuacja władzy Kościoła była jednak nie do zaakceptowania przez bogate świeckie elity w miastach (szczególnie w Larnace), które w 1840 r. spowodowały – poprzez oskarżenia o nadużywanie władzy – usunięcie Panaretosa z tronu arcybiskupiego. Wkrótce też powtarzające się oskarżenia dotyczące niegospodarności, czy wręcz defraudacji funduszy kościelnych przez hierarchów, doprowadziły do upominania się, by poddać finanse kościelne nadzorowi świeckich. Kościół sprzeciwiał się tym żądaniom, ale w 1864 r. synod ustalił, że żaden prałat nie ma prawa sprzedawać własności Kościoła, lub pożyczać pieniędzy w imieniu biskupstwa, bez uprzedniej zgody Świętego Synodu⁷⁰.

W 1878 r. sułtan nakazał przekazanie władzy administracyjnej nad Cypr Brytyjczykom, w zamian za ochronę imperium otomańskiego przed Rosją. Chociaż *de iure* do 1923 r. Cypr miał pozostać integralną częścią imperium, zatknięcie flagi brytyjskiej symbolizowało *de facto* przejście wyspy na następne 82 lata⁷¹.

22 lipca przybył na Cypr Sir Garnet Wolseley, mianowany przez królową Wiktorię królewskim komisarzem sprawującym najwyższą władzę na wyspie. Następnego dnia Wolseley odczytał proklamację skierowaną do ludności Cypru, w której zapewniał, że wszystkim mieszkańcom zostaną zagwarantowane „wolność, sprawiedliwość i bezpieczeństwo” i nikt

⁶⁶ Zob. list grupy Cypryjczyków, którzy uzyskali obywatelstwo greckie, do Konstantina Peristiani, konsula Rosji w Larnace, 3 XII 1831, w: H. Luke, *Cyprus under the Turks*, s. 168; „Κυπριακά Χρονικά”, 13, 1937, s. 198–199.

⁶⁷ M. Michael, *Panaretos, 1827–40: His Struggle for Absolute Power during the Era of Ottoman Administrative Reforms*, [w:] *The Archbishops of Cyprus*, s. 77–78.

⁶⁸ Halil Inalcik, *Application of the Tanzimat and Its Social Effects, The Ottoman Empire: Conquest, Organization, Economy. Collected Studies*, London 1978, s. 15–16.

⁶⁹ M. Michael, *Panaretos, 1827–40*, s. 85.

⁷⁰ M. Michael, *Η Εκκλησία της Κύπρου κατά την οθωμανική περίοδο*, s. 201–210; K. D. Louis, *Makarios I, 1854–1865: The Tanzimat and the Role of the Archbishop-Etarch*, [w:] *The Archbishops of Cyprus*, s. 99–101.

⁷¹ Treść firmanu daje C. W. J. Orr, *Cyprus under British Rule*, London 1918, s. 39, 41–43.

na wyspie nie będzie uprzywilejowany ze względu na rasę czy religię⁷². Według brytyjskiego korespondenta nie tylko Grecy, ale i Turcy Cypryjczycy, szczególnie ubożsi, powitali Brytyjczyków z radością i nadzieją na polepszenie warunków życia, wierząc, że nadszedł kres korupcji i nieudolności administracji⁷³. „The Times” donosił też, że w Nikozji arcybiskup Sofronios (1865–1900) zapewnił, iż Cypryjczycy są pokojowo nastawieni i łatwo się nimi rządzi oraz że będą wierni i oddani nowej „ojcowskiej władzy”. Wyraził też nadzieję, że ten moment obwieszcza nowe życie i nową erę dobrobytu dla wyspy; że „my wszyscy, chrześcijanie i muzułmanie, nauczymy się, że prawo jest władcą wszystkiego..., że wszyscy mamy te same przywileje i obowiązki”. Sofronios chciał równości dla prawosławnych i muzułmanów, ale ani słowem nie wspomniął ani Grecji, ani *enosis*⁷⁴.

Sofronios wykształcony w Atenach (1853–1861) i wybrany na arcybiskupa w wieku zaledwie 40 lat, nie był wcale zwolennikiem *Megali Idea* i uważał, że język grecki powinien być językiem wykładowym w cypryjskich szkołach, ponieważ był to język Kościoła, a nie dlatego, że wiązał się z polityczną czy etniczną tożsamością (zresztą język używany przez Cypryjczyków był greckim dialektem; porównywanym do hiszpańskiego i portugalskiego). W swoim biogramie Sofronios pisał: „moim krajem rodzinnym jest Cypr, a moi rodzice są prawosławnymi chrześcijanami obrządku wschodniego”. Nie wspominał nic ani o Grecji, ani o byciu Grekiem⁷⁵. Mimo to w cypryjskiej historiografii do dzisiaj dominuje opinia, że Sofronios – lub biskup Kition, Kyprianos – w odpowiedzi na brytyjską proklamację w 1878 r. i przywołując przykład Wysp Jońskich, które Brytyjczycy otrzymali od Francji na początku XIX w., a w 1864 r. scedowali na rzecz Grecji, wyraził nadzieję, że Wielka Brytania pomoże Cyprowi połączyć się z grecką „macierzą”, z którą Cypr jest „naturalnie związany”⁷⁶. Słowa te często nadal uważane są za podstawę polityki *enosis*, która zdominowała stosunki między cypryjskim Kościołem a Brytyjczykami do 1960 r.⁷⁷, mimo że, jak udowodniono już w 1996 r., słów tych ani arcybiskup – ani biskup Kition – nie wypowiedział, a powyższą deklarację *enosis* wymyślili cypryjscy politycy w roku 1903⁷⁸. Powodem była próba udowodnienia, że już w momencie przejścia władzy na Cyprze przez Brytyjczyków istniała „polityka Kościoła zmierzająca do *enosis*”⁷⁹.

W swojej mowie powitalnej Sofronios wspomniął o „równości wszystkich wobec prawa”, ale chciał zachować przywileje, którymi Kościół cieszył się pod panowaniem tureckim. W lutym 1879 r. Sofronios i trzech biskupów metropolitalnych wysłało w imieniu

⁷² Proklamacja Wolseleya z 22 VII 1878 w języku polskim [w:] A. Adamczyk, *Cypr. Dzieje polityczne*, Warszawa 2000, s. 397.

⁷³ „The Times”, 7 VIII 1878, s. 10a–b.

⁷⁴ Mowa arcybiskupa Sofroniosa, [w:] A. Varnava, *British Imperialism in Cyprus*, Appendix VIII, s. 292–293.

⁷⁵ A. Varnava, *Sophronios III, 1865–1900: The Last of the Old and the First of the New Archbishop-Ethnarchs?* [w:] *The Archbishops of Cyprus*, s. 111.

⁷⁶ NA CO 67/134, 42, Haynes Smith do Chamberlaina, 28 III 1903, z memoriałem greckich Cypryjczyków; R. Stephens, *Cyprus: A Place of Arms*, London 1966, s. 70.

⁷⁷ Zob. M. Misztal, *Historia Cypru*, s. 377–434.

⁷⁸ R. Katsiaounis, *Labour Society and Politics in Cyprus During the Second Half of the Nineteenth Century*, Nicosia 1996, s. 25–28; anglojęzyczne publikacje po 1996 r. to np. S. Panteli, *A History of Cyprus: From Foreign Domination to Troubled Independence*, London 2000, s. 57–59; K. Hadjimetriou, *A History of Cyprus*, Nicosia 2002, s. 336, 362–369, a nawet krytyczna W. Mallinson, *Cyprus: A Modern History*, London 2005, s. 10.

⁷⁹ A. Varnava, *Sophronios III*, s. 119.

„chrześcijan” (a nie Greków) memoriał do Wolseleya, wnosząc o zachowanie przywilejów i praw Kościoła. Wnioskowali o zwolnienie posiadłości kościelnych z podatków, nieskazywanie zadłużonych kapłanów na karę więzienia i ciężkich robót, włączenie kleru do rad samorządowych oraz o podpisanie konkordatu regulującego stosunki między państwem a Kościołem. Konkordat umożliwiłby rządowi ściąganie należnych Kościołowi zwyczajowych danin – do czego arcybiskup miał prawo na podstawie otrzymanego jeszcze od sułtana beratu – bez których finansowa sytuacja hierarchów uległa znacznemu pogorszeniu. Sofronios uważał, że:

Jest obowiązkiem Kościoła, za pomocą jego środków duchowych, popieranie władzy cywilnej we wprowadzaniu sprawiedliwych i legalnych zarządzeń. Z drugiej strony władza cywilna, za pomocą swoich środków materialnych, musi wspierać i wspomagać władzę kościelną⁸⁰.

Wszystkie te postulaty Brytyjczycy odrzucili, bo „zwolnienie z przestrzegania obowiązujących przepisów prawa nie jest przywilejem, który może być nawet przez moment tolerowany”⁸¹. Zakładali, że tak jak w innych europejskich krajach, również na Cyprze powinien istnieć rozdział między Kościołem i państwem z jego cywilnymi strukturami, a mieszkańców należy identyfikować według ich przynależności etnicznej, a nie – jak to miało miejsce w imperium otomańskim – wyznawanej religii. Premier Salisbury uważał wręcz, że „kler wykorzystywał słabość panowania tureckiego, aby umacniać władzę nad wiernymi, co jest sprzeczne ze wszystkimi nowoczesnymi zasadami rządów cywilnych”⁸². Podobnego zdania był wysoki komisarz Sir Henry Bulwer, który w 1886 r. pisał:

Dawniej Arcybiskup miał sporo władzy i wpływów, jeśli żył dobrze z rządem tureckim, a wieśniacy i biedota, i mniej znaczni uciekali się do niego po schronienie i opiekę i aby użył swoich wpływów; teraz ludzie nie mają już potrzeby szukania u niego opieki przed rządem lub przed potężnymi i uprzywilejowanymi osobami prywatnymi, a arcybiskup nie ma już takiego samego poważania i popularności, jak to miało miejsce wcześniej⁸³.

Utrata władzy politycznej i pomocy sił rządowych w ściąganiu należnych Kościołowi zwyczajowych danin oznaczała, że sytuacja hierarchów uległa znacznemu pogorszeniu, a prawosławne elity zaczęły odsuwać się od Kościoła, widząc, że jego poparcie nie jest już konieczne w robieniu kariery politycznej czy w aparacie administracji państwowej⁸⁴. Sofronios, rozczarowany brytyjskim podejściem do problemów Kościoła, do końca jednak pozostawał lojalnym poddanym brytyjskiej Korony i do tego samego przekonywał innych Cypryjczyków.

Po śmierci Sofroniosa, gdy po serii skandali ostatecznie wybrano na tron arcybiskupi Kirilosa (Cyryla) II (1909–1916), uważanego przez Brytyjczyków za „bardziej demagoga

⁸⁰ NA CO 67/61/14066, Memorandum arcybiskupa Sofroniosa III, Poufne, [w:] Bulwer do Knutsforda, 1 VII 1889.

⁸¹ NA CO 2398: Holbech do Arcybiskupa Sofroniosa, 5 VI 1879, s. 7B; R. Storrs, *Orientalism*, s. 555; B. Englezakis, *The Church of Cyprus from 1878 to 1955*, [w:] Idem, *Studies on the History of the Church of Cyprus, 4–20 Centuries*, 421–452, s. 432–436.

⁸² NA FO 421/32, Salisbury do Biddulpha, 4 VII 1879.

⁸³ NA CO 67/60/11489, Poufne, Bulwer do Knutsforda, 23 V 1889.

⁸⁴ G. Theodoulou, *The Origins and Evolution of Church State Relations in Cyprus with Special Reference to the Modern Era*, Nicosia 2005, s. 50–51.

niż księdza⁸⁵, nastąpiła diametralna zmiana kleru w podejściu do (protestanckich) Brytyjczyków, w znacznym stopniu spowodowana ich krytycznym spojrzeniem na istniejące pod panowaniem tureckim przywileje Kościoła ortodoksyjnego. Coraz częściej zaczęły wówczas pojawiać się w oficjalnych adresach słowa „hellenizm” i „enosis” oraz rozpoczął się proces memorializacji (upamiętniania), którego celem było pokazanie, że Cypryjczycy zawsze czuli się częścią narodu greckiego. Wówczas to wykreowano arcybiskupa Kyprianosa na nowomęczennika, sfabrykowano załączoną do memorandum adresowanego do Josepha Chamberlaina, ministra do spraw kolonii, mowę powitalną Sofroniosa z 1878 r., a na jego pomniku wyryto słowa będące całkowitym zaprzeczeniem jego poglądów:

Brytyjczycy! Teraz znosimy
angielską okupację
czekając z niecierpliwością na moment
kiedy nasza bogini wolności
zapanuje w swojej białej szacie
na naszego sławnego Ewagorasa
pianą obmywanej ziemi.

Formalnie urząd etnarcho przestał istnieć w momencie, gdy Wielka Brytania przejęła władzę na Cyprze, jednakże Kościół prawosławny nie przywiązywał większej wagi do zaistniałego prawnego problemu i biskupi uważali się w dalszym ciągu za politycznych przywódców greckich Cypryjczyków. Praktyczną realizacją tego punktu widzenia był wybór w 1960 r. arcybiskupa Makariosa III na prezydenta nowo powstałej Republiki Cypryjskiej.

Bibliografia:

National Archives, Kew, CO 67/60/11489
National Archives, Kew, CO 67/61/14066
National Archives, Kew, CO 67/61/15276
National Archives, Kew, CO 67/134
National Archives, Kew, CO 2398
National Archives, Kew, FO 421/32

Adamczyk, A., *Cypr: Dzieje polityczne*, Warszawa 2002.

Alasya, H. F., *The Privileges Granted to the Orthodox Church of Cyprus by the Ottoman Empire*, [w:] *Πρακτικά του πρώτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, red. Th. Papadopoulos et al., 3 t., Nicosia, 1972–1973, 3A: 23–26.

Alexander Monachus, *Laudatio Barnabae (Lobrede auf Barnabas)*, tłum. B. Kollmann, Turnhout 2007
The Archbishops of Cyprus in the Modern Age: The Changing Role of the Archbishop-Ethnarch, their Identities and Politics, red. A. Varnava, I. M. Michael, Newcastle upon Tyne 2013.

Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός – Ο Μάρτυρας της Πίστεως και της Πατρίδος [Arcybiskup Cypru Kyprianos: Męczennik za wiarę i ojczyznę], red. P. Agathonos, Nicosia 2009.

Coureas, N., *The Latin Church in Cyprus, 1195–1312*, Aldershot 1997.

Cyprus: Society and Culture 1191–1374, red. A. Nicolaou-Konnari, C. Schabel, Leiden 2005.

⁸⁵ NA CO 67/61/15276, 243, Bulwer do Knutsforda, 18 VII 1889; NA CO 67/61/15233, Poufne, Bulwer do Knutsforda, 18 VII 1889.

- Dionyssiou, G. A., *Some Privileges of the Church of Cyprus under Ottoman Rule*, „Επετηρίς του Κέντρου Έπιστημονικών Έρευνών”, XIX, 1992, s. 327–334.
- Drummond, A., *Travels through Different Cities of Germany, Italy, Greece and Several Parts of Asia*, London 1754.
- Egoumenidou, E., Hadjihristodoulou, H., *Νέα Εικόνα και Ιστορική Μαρτυρία του Ιωάννου Κορνάρου του Κρητός* [Nowa ikona i świadectwo historyczne kreteńczyka Ioannisa Kornarosa], Nicosia 2000.
- Englezakis, B., *Studies on the History of the Church of Cyprus, 4–20 Centuries*, Aldershot 1995.
- Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus*, oprac. C. D. Cobham, Cambridge 1908.
- Filemon, J., *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επαναστάσεως* [Historyczny esej na temat Greckiej Rewolucji] Athina 1860.
- Florescu, R., *The Fanariot Regime in the Danubian Principalities*, „Balkan Studies” 9/2, 1968, s. 301–318, www.ojs.lib.uom.gr/index.php/BalkanStudies/article/view/786/794 (data dostępu: 14 01 2016).
- Gazioğlu, A. C., *The Turks in Cyprus. A Province of the Ottoman Empire (1571–1878)*, London 1990.
- Gill, J., *The Tribulations of the Greek Church in Cyprus, 1196–c.1280*, „Byzantinische Forschungen”, 5, 1977, s. 73–93.
- Greek Texts of the Fourth to Thirteenth Centuries*, red. H. A. Pohlsander, Sources for the History of Cyprus, t. 7, Albany 1999.
- Hackett, J., *A History of the Orthodox Church of Cyprus: from the Coming of the Apostles Paul and Barnabas to the Commencement of the British Occupation (A.D. 45 – A.D.)*, London 1901.
- Heyman, J., *Travels through part of Europe, Asia Minor, the islands of the archipelago, Syria, Palestine, Egypt, Mount Sinai, &c. giving a particular account of the most remarkable places*, 2 vols., London 1759.
- Hill, G., *History of Cyprus*, t. 4, Cambridge 1952.
- Inalcik, H., *The Ottoman Empire: Conquest, Organization, Economy. Collected Studies*, London 1978.
- Kazhdan, A. P., *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, Oxford University Press, New York, 1991, 734.
- Kitromilides, P. M., Review Article: *British Imperialism in Cyprus*, „Mediterranean Historical Review” 26, 12/2011, s. 208–210.
- Kokkinoftas, K., *Ο Πάφου Χρῦσανθος (1805–1821) και η εκκλησιαστική κρίση του 1810*, „Επετηρίσα Κέντρου Έπιστημονικών Έρευνών”, 23, 1997, s. 245–271.
- Koumoulides, J. T. A., *Cyprus and the War of Greek Independence, 1821–1829*, wyd. popr., London 1974.
- Kyprianos, *Ιστορία χρονολογική της νήσου Κύπρου* [Chronologiczna historia wyspy Cypr] Venetia 1788
- Kyriazis, N., *Η στάσις Λευκωσίας*, „Κυπριακά Χρονικά”, VII 1930.
- Kyrris, C. P., *The Role of Greeks in the Ottoman Administration of Cyprus*, [w:] *Πρακτικά του πρώτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, red. Th. Papadopoulos et al., 3 t. Nicosia 1972–1973, 3A: 155–179.
- Luke, H. C., *Cities and Men*, 2 t., London 1953.
- Luke, H. C., *Cyprus. A Portrait and an Appreciation*, London 1957.
- Mariti, G., *Viaggi per l'isola di Cipro*, Lucca 1769.
- Michael, M., *Βυζαντινά σύμβολα Οθωμανικής πολιτικής εξουσίας* [Bizantyjskie symbole otomańskiej władzy politycznej], „Ιστορικά” 51, 2009, s. 315–332.
- Michael, M. *Η Εκκλησία της Κύπρου κατά την οθωμανική περίοδο (1571–1878)* [Kościół cypryjski w okresie osmańskim (1571–1878)], Nicosia 2005.
- Michael, M., *The Loss of an Ottoman Traditional Order and the Reactions to a Changing Ottoman World: A New Interpretation of the 1821 Events in Cyprus*, „International Review of Turkish Studies”, 3/3, 2013, s. 8–36.

- Miller, W., *A History of the Greek People (1821–1921)*, London 1922.
- Misztal, M., *Historia Cypru*, Kraków 2013.
- Mitsides, A., *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας* [*Kościoł cypryjski w okresie tureckim*], [w:] *Ιστορία της Κύπρου* [*Historia Cypru*], red. Theodoros Papadopoulos, t. VI, Nicosia 2011, s. 519–823.
- Neofytos, *Περί τών κατά χώραν Κύπρου σκαιών* [*O nieszczęściach Cypru*], [w:] *Excerpta Cypria*, s. 10–13.
- Orr, C. W. J., *Cyprus under British Rule*, London 1918.
- Ottoman Cyprus. A Collection of Studies on History and Culture*, red. M. N. Michael, M. Kappler i E. Gavriel, Wiesbaden 2009.
- Papacostas, T., *Secular Landholding and Venetians in 12-Century Cyprus*, „Byzantinische Zeitschrift”, 92.2, 1999, s. 479–501.
- Papadopoulos, Ch., *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας (1571–1878)* [*Kościoł cypryjski w okresie tureckim (1571–1878)*], Athina 1929.
- Philippou, L., *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας* [*Kościoł cypryjski w okresie tureckim*], Nicosia 1975.
- 1878), London 1910
- Pococke, R., *Description of the East and Some Other Countries*, 2 vols. London 1745.
- Πρακτικά του πρώτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, red. Th. Papadopoulos et al., 3 t., Nicosia 1972–1973.
- Stavrides, Th., *Studies on the History of Cyprus under Ottoman Rule*, Istanbul 2012.
- Stephens, R., *Cyprus: A Place of Arms*, London 1966.
- Storrs, R., *Orientalisms*, London 1937.
- „Sweet Land...” *Lectures on the History and Culture of Cyprus*, red. J. Chrysostomides i C. Dendri-nos, Camberley 2006.
- Theodoulou, G., *The Origins and Evolution of Church State Relations in Cyprus with Special Reference to the Modern Era*, Nicosia 2005.
- Thevet, A., *Le Voyage de la Terre Sainte compose par Maitre Denis Possot*, oprac. Ch. Schefer, Paris 1890.
- Turner, W., *Journal of a Tour in the Levant*, 3 vols., London 1820.
- Varnava, A., *British Imperialism in Cyprus, 1878–1915. The Inconsequential Possession*, Manchester 2009.
- Zannetos, F., *Ιστορία της νήσου Κύπρου* [*Historia wyspy Cypr*], 2 t., Larnaca 1910.

Mariusz Misztal

The Political Role of the Orthodox Church of Cyprus during the Ottoman Period and at the Beginning of the British Rule

Summary

In Cyprus historiography there are very few academic and objective studies dealing with the political role of the autocephalous Cypriot Orthodox Church during the Ottoman period (1571–1878) and at the beginning of the British rule (1878–1900).

The beginnings of christianity in Cyprus go back to the Apostolic times. After the Third Crusade, orthodox Cyprus started to be reigned by Roman Catholic Lusignans and later by Venice, until in 1571 it was conquered by the Ottomans. The arrival of the Ottomans meant the rebirth of the Orthodox Church and the increasing influence of her bishops and clergy. The article discusses especially the fast growing power and political influence of the bishops and archbishops, who became

the *ethnarchs* of the Cypriots, being their sole representatives at the Porte. For the *ethnarchs*, who derived their power from the Ottoman imperial centre, cooperation (or, indeed, collaboration) with the Porte and its officers in Cyprus (namely, the *muhasil* and the dragoman) was the only strategy possible to maintain their political, social and economic power in the island.

The identities and the political activity of particular archbishops are presented, with special emphasis on Philoteos (1734–1759), during whose reign the influence of the *ethnarch* started to increase rapidly, Kyprianos I (1810–1821), under whom the influence reached its peak but after the tragic events of 1821 disappeared almost completely, and Sophronios III (1865–1900), the first archbishop of the British period, when the position and the political influence of the *ethnarch* was seriously questioned.

Key words: Cyprus, Orthodox Church; archbishop; *ethnarch*; political influence; Ottoman period; British rule